Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Angels gedoopt in honing: politieke tekeningen en hun betekenis

Joop van Holsteyn

Abstract: Stings Dipped in Honey: Political Cartoons and their Meaning

Over the years, political cartoons have triggered debate and fierce and violent reactions. Apparently, cartoonists are able to get their critical, 'negative' message across both to the political elite and the general public at large. This line of reasoning, however, assumes that the communication between cartoonists and their mass public is successful, *i.e.*, that the message that the cartoonist intends to send is correctly interpreted and received as intended. This is not obvious, since the decoding of the encrypted message of a cartoon is a complicated process that can easily go wrong, as the scarce research on the topic suggests. This study explores the idea that cartoons are correctly understood on the basis of a unique large scale survey in which over 24,000 respondents were asked via multiple-choice questions to identify the original, intended message of 11 cartoons of two Dutch cartoonists. The results show that overall it is extremely hard to correctly understand the meaning of cartoons. Moreover, among the few factors that help explain the difference in the capability to correctly understand cartoons, political preference is prominent and intriguing. People tend to ascribe a meaning to cartoons/cartoonists that fits their own political stand, and this suggests that psychological mechanisms are at work that may explain that more often than not the communication between the cartoonist and his public should likely be labelled miscommunication.

Keywords: political cartoons, visual (mis)communication, psychological defense mechanism, Dutch politics

1. Inleiding

Lord Byron zag het scherp. In zijn gedicht Don Juan formuleert hij het inzicht dat de werkelijkheid toch altijd weer opmerkelijker is dan het verzinsel – *truth is stranger than fiction*. En inderdaad, Juan Gabriel Vásquez schetst in zijn roman *De*

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

reputaties (2014) hoe zijn hoofdpersoon, de invloedrijke politiek tekenaar Javier Mallarino, meer en meer lijdt onder het feit dat een van zijn roemruchte cartoons – 'angels gedoopt in honing' – de daarop weinig flatteus afgebeelde politicus tot zelfmoord zou hebben gedreven. Dodelijk gevolg van een tekening.

Ach, één slachtoffer slechts in dit werk van fictie, terwijl de werkelijkheid rondom politieke tekeningen zich recentelijk beduidend bloediger heeft voorgedaan. In februari 2015, bijvoorbeeld, vonden aanslagen plaats in Kopenhagen, met twee doden tot gevolg, bij een manifestatie met als thema 'kunst en vrijheid van meningsuiting'; hoogstwaarschijnlijk was cartoonist Lars Vilks het eigenlijke doelwit (*de Volkskrant*, 16 februari 2015; *NRC Handelsblad*, 16 februari 2015). In januari 2015 waren het toch vooral de scherpe satirische tekeningen in het blad *Charlie Hebdo* die aanleiding gaven tot een aanslag op de redactie die aan meer dan tien mensen, onder wie meerdere tekenaars, het leven kostte. Tien jaar daarvoor waren het de Mohammed-cartoons[1] in het Deense *Jyllands-Posten* die voor ophef en rumoer zorgden en die bij grootscheepse rellen wereldwijd honderden mensen het leven kostten (vgl. Klausen, 2009, p. 107). Waarbij overigens niet de indruk mag ontstaan dat politieke tekeningen of cartoons[2] pas in de 21e eeuw een dergelijke maatschappelijke of politieke impact kunnen hebben of hebben gehad. In het verre verleden al werden, zo wil althans het verhaal, tekenaar en tekening ingezet als wapens in de politieke strijd: "Regeringen namen caricaturisten in dienst om hun vijanden belachelijk te maken. In 1672 vond de Engelse Koning er een rechtvaardiging in tegen onze republiek ten strijde te trekken" (Cramer, 1986, p. 242).

Blijkbaar zijn politieke tekeningen in staat om mensen heftig te beroeren, niet alleen de (politieke) elite die veelal op de korrel wordt genomen[3] maar ook het grotere publiek. Vreemd is dat niet. "Politieke prenten zijn méér dan een artistieke versiering in de krant: ze geven politieke standpunten weer" (Van Weringh, 1976, p. 12). Daarbij gaat het meestal niet om zomaar een mening, maar om kritisch, bijtend commentaar (vgl. Hogan, 2001; Navasky, 2013) op eigentijdse verschijnselen en gebeurtenissen, gericht op reflectie maar tevens op beïnvloeding van de publieke opinie. De politieke tekening is "a weapon in the battle for public opinion" (Duus, 2001, p. 966). Het gaat de tekenaars niet enkel om de lol van een eventuele 'gag cartoon' "with as much bite as a goldfish" (Wallis, 2007, p. 11). De cartoonist is veeleer een "pictorial moralist" (Coupe, 1967, p. 16), die zich onderscheidt van de illustrator juist door het presenteren van een mening op de actualiteit (Cagle, 2007). Hij[4] constateert een "defecte werkelijkheid" en legt zich niet neer "bij het bedrog en de schone schijn. Echt en onecht worden door hem gescheiden. Door machthebbers opgebouwde systemen van sociaal-politieke beheersing desoriënteert hij door de fundamenten te ondergraven. Hij krast in het verguldsel van het vernis. Hij gooit een ster in de ruit, waardoor de machthebbers ons hun wereld willen laten bekijken; de tekenaar wil, dat wij een andere ruit inzetten, met een betere doorkijkmogelijkheid" (Van Weringh, 1969, p. 14). De politieke tekening bevat een

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

boodschap en de cartoonist tracht die boodschap aan zijn publiek over te brengen. De cartoon is als zodanig weliswaar veelal humoristisch, maar geeft evenzeer en misschien zelfs bovenal een moraliserende interpretatie van en commentaar op de werkelijkheid (vgl. Heitzmann, 1988, p. 205). Aldus levert de cartoonist in vorm en inhoud een bijdrage – vanuit de aard van het vak overwegend negatief: "Political cartooning is a negative art form. Cartoonists tear things down" (Cagle, 2005, p. xi) – aan publiek debat en publieke opinie (zie ook Press, 1981, p. 11).

Als het die tekenaar echter zo nadrukkelijk te doen is om met zijn verbeelde opinie[5] een bijdrage aan debat te leveren, dan is het van cruciaal belang dat zijn boodschap begrepen wordt. Een cartoon kan dan wel een (gecodeerde) bedoeling hebben, die bedoeling dient verstaan te worden. Tekenaars wensen begrepen te worden en zijn vanzelfsprekend niet uit op miscommunicatie. Cartoonist Bas van der Schot ziet zijn tekeningen als "een soort beeldcolumns over de actualiteit", erkent dat zijn werk zijn meningen reflecteert, en wenst niet misverstaan te worden: "Een geslaagde tekening moet in ieder geval niet te ingewikkeld zijn. Uiteindelijk geldt: hoe simpeler, hoe sneller de grap wordt *begrepen*" (*de Volkskrant*, 1 februari 2014; cursivering door auteur). Joep Bertrams, de andere tekenaar voor wie in het vervolg van deze studie een hoofdrol is weggelegd, had bij het samenstellen van de tentoonstelling 'Oud Zeer' van favoriete cartoons van eigen hand de begrijpelijkheid het zwaarste laten wegen: "Het zijn niet per se mijn eigen favorieten, want mijn eigen favorieten worden soms door niemand *begrepen*" (*Het Parool*, 9 mei 2007; cursivering door auteur). Jos Collignon is niet de enige tekenaar die uit angst voor onbegrip af en toe verbale verduidelijking aan het beeld toevoegt: "In geval van twijfel schrijf ik er weleens wat bij. Er is namelijk niets treuriger dan een tekening terugkrijgen (...) omdat niemand er (...) een touw aan kan vastknopen" (Collignon, 2002, p. 42). Oftewel, zoals bondig geformuleerd door de Amerikaanse cartoonist Lee Judge: "We've got an idea and we're just trying to communicate it" (Judge, 2010, p. 45).

Over het al dan niet op juiste wijze begrijpen van politieke tekeningen gaat deze bijdrage,[6] waarbij het er niet om gaat dat *een* boodschap uit een tekening gehaald wordt, maar dat *de* boodschap wordt begrepen, dat wil zeggen de boodschap zoals de tekenaar die heeft bedoeld en met zijn tekening wenste te verkondigen.[7] Begrijpt het publiek wat die boodschap, bedoeling of betekenis is, zijn er verschillen tussen uiteenlopende cartoons, en hoe kunnen eventuele verschillen in begrip worden geduid? Alvorens uiteen te zetten op welke wijze gezocht is naar het antwoord op deze vragen en hoe die antwoorden luiden, volgt echter een verkenning van de relatief schrale bodem waarop het onderzoek naar politieke tekeningen en hun betekenis niet bepaald weelderig groeit en bloeit. Deze korte verkenning maakt te meer duidelijk dat het navolgende eigen empirische onderzoek eerst en vooral exploratief van aard dient te zijn, omdat een voldoende ontwikkeld theoretisch kader van waaruit op voorhand toetsbare uitspraken kunnen worden afgeleid simpelweg ontbreekt.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

2. Politieke tekeningen en hun betekenis

Politieke tekeningen hebben een eeuwenoude, rijke traditie.[8] Dat kan echter niet gezegd worden van de wetenschappelijke bestudering ervan. Het onderzoeksterrein van de cartoon was en is namelijk nog altijd "een betrekkelijk verwaarloosd gebied", mogelijk omdat "politieke prenten als een weinig serieuze aangelegenheid worden opgevat" (Van Weringh, 1976, p. 9 resp. p. 10). Dat zou in het bijzonder de positie zijn onder politicologen, gehinderd als zij zouden zijn door "tierischer Ernst" die leidt tot het beschouwen van cartoons als "trivialities outside the scope" der politieke wetenschap (Langeveld, 1981, p. 344). Dat cartoons buiten het wetenschappelijke bereik en blikveld van politicologen zouden vallen, past bij de meer algemene indruk dat bijvoorbeeld op het terrein van de politieke communicatie eveneens lange tijd de aandacht primair is gegaan naar het serieuze, 'harde' nieuws en veel minder naar luchtiger en meer/mede op vermaak gerichte vormen van wel degelijk ook politieke informatie (vgl. Boukes, 2014, pp. 8-9). Een tweede mogelijke verklaring voor de geringe wetenschappelijke aandacht voor de cartoon zou de angst zijn de essentie ervan te beschadigen – "Humor is a fragile product that can easily be damaged by academic scrutiny" (Duus, 2001, p. 965) – en de vrees dat door een kwantitatieve benadering "de caricatuur van het leven wordt beroofd" (Cramer, 1986, p. 268). Een derde factor ter verklaring van het relatief onontgonnen onderzoeksterrein van de politieke tekening is dat het een verschijnsel betreft dat vanuit meerdere niet direct of nauw verwante disciplines wordt benaderd (vgl. Cramer, 1986, p. 238), maar tegelijkertijd bij geen enkele discipline kern van onderzoek is. De cartoon bevindt zich overal in de periferie en is een beetje van wetenschappers van divers pluimage maar van niemand helemaal: "Do cartoons belong to art historians, political scientists, students of media, or interdisciplinary scholars of satire? It's not clear who 'owns' them, so there is no clear, preexisting intellectual framework to shape debate" (Manning & Phiddian, 2008, p. 2; zie ook Diamond, 2002, p. 252; Edwards, 1997, p. xi; Streicher, 1967, p. 427).

Dat de politieke tekening vanuit haar dubbelzinnige karakter en inherente gelaagdheid (o.a. Diamond, 2002; Edwards, 1997; El Refaie, 2003) het onderzoek ernaar aanzienlijk compliceert, zal niet de geringste bijdrage leveren aan de verklaring van de afwezigheid van een gevestigde theorie over aard en effecten en een eenvoudig identificeerbare 'body of literature'. Cartoons kunnen worden beschouwd als een specifieke variant of subcategorie van politieke satire (vgl. Bal *et al.*, 2009; Van Kuyk, 1940, p. 1) en dan zal het veelal zo zijn dat de boodschap vol verwijzingen, insinuaties en toespelingen moet worden ontcijferd, wil die boodschap overkomen (Grofman, 1989, p. 166). Dat stelt aan tekenaars de eis dat codes in hun cartoons niet "too complex, elaborate, or obscure"(Press, 1981, p. 20) zijn, maar laat onverlet dat het uiteindelijk kijkers of lezers zijn die dienen te achterhalen wat de boodschap is die de tekenaar wil brengen. Daar komt bij dat het ertoe

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

doet of een cartoon, als vorm van satire, grap en boodschap ineen is en dat het voor het (cognitief) benaderen en vervolgens het begrip ervan uitmaakt of men de cartoon ziet als lering of vermaak (vgl. Boukes, 2014; te verschijnen). Miscommunicatie kan in dit licht en bij dit alles niet worden uitgesloten, temeer omdat voor geslaagde communicatie en een goed begrip van de tekening kennis vereist is van zowel de verwerkte symbolen, verwijzingen en toespelingen als van de maatschappelijke context. "If the cartoonist and the reader are not connected, conceptually or contextually, the reader may not understand the cartoon's meaning or receive a message different from the one intended" (Lamb, 2004, p. 49).

In bestaand onderzoek wordt echter veelal stilzwijgend voorbijgegaan aan de reële mogelijkheid dat de (gecodeerde) boodschap van de tekenaar door de ontvangende kijker of lezer niet, onjuist of wezenlijk anders wordt begrepen. Zo gaat Edwards (1997) in zijn overigens belangwekkende studie naar cartoons in de aanloop van de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1988 vanuit een narratief perspectief na hoe het 'verhaal' van afzonderlijke kandidaten en de verkiezingscampagne als geheel in en door 2.752 bestudeerde tekeningen werd verteld, maar daarbij is de eigen visie op en interpretatie van die tekeningen leidend. Eenzelfde aanpak hanteert hij ten aanzien van de presidentsverkiezingen van 2000 (Edwards, 2001) en ligt ten grondslag aan enigszins vergelijkbaar onderzoek gericht op de verkiezingscampagnes 1976 (Hill, 1978), 1992 (Koetzle & Brunell, 1996) en 2004 (Connors, 2005; zie voor een cartoonstudie van de Golfoorlog van 1991 Connors, 1998). Een studie naar het electoraat kent een vergelijkbare hoofdrol van de onderzoeker-auteur als enige, gezaghebbende duider van de betekenis van cartoons (Edwards & Ware, 2005). Een dergelijke aanname dat cartoons eenduidig en eenvoudig door de 'ontvanger' te begrijpen zijn in hun bedoeling, is eveneens aanwezig in onderzoek naar de verbeelding van naoorlogse Britse premiers (Seymour-Ure, 2003) en, in zekere zin noodgedwongen omdat de tekenaars zelf niet meer geraadpleegd kunnen worden, in historisch onderzoek naar onder meer het revolutiejaar 1848 (Coupe, 1967), de Frans-Duitse Oorlog van 1870 (Stuart, 1964a, 1964b) en de Mexicaanse Revolutie (Alba, 1967). In onderzoek betrekking hebbend op Nederland is deze hoogmoedige positie door onderzoekers-auteurs ingenomen waar het ging om de weergave van de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 (Van Holsteyn, 2007), de val van het kabinet-Balkenende IV in 2010 (Flink & Van Drunen, 2012) en in onderzoek naar de presentatie van Pim Fortuyn in politieke tekeningen (Walter & Van Holsteyn, 2006; 2007).[9] Het is, kortom, in onderzoek naar cartoons standaard dat "analysts (...) tend to regard the meaning of cartoons as self-evident and to take the validity of their own interpretations more or less for granted" (El Refaie, 2009, p. 182).[10]

Of en hoe de boodschap van cartoons geïnterpreteerd en begrepen wordt, is dan ook nog altijd een goeddeels open vraag, waarop slechts enkelen een antwoord hebben getracht te geven (zie echter ten aanzien van andere vormen van

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

politieke satire o.a. Boukes, 2014; te verschijnen; Feldman, 2013). Het is in dit verband veelzeggend dat nog/pas in 2009 een studie werd gepubliceerd naar de interpretatie van cartoons die nadrukkelijk werd gepresenteerd als *pilot* (El Refaie, 2009). Het betrof een verslag van diepte-interviews met acht (!) personen die spraken over hun interpretatie van drie (!) cartoons; ook met de tekenaars was gesproken over wat zij hadden bedoeld te zeggen. De bevindingen van deze bescheiden exercitie bleken haaks te staan op "the widespread view that cartoons are simple and easy to read" (El Refaie, 2009, p. 199). In een eerdere studie kwam Langeveld (1989) al tot de nog altijd tot op grote hoogte geldende slotsom dat het empirische onderzoek naar de perceptie van politieke tekeningen uiterst schaars was. En wat bestond, suggereerde een gematigde toon met betrekking tot de soms forse aan cartoons toegeschreven invloed op de publieke opinie. Ander onderzoek van Langeveld (1970) had duidelijk gemaakt dat lang niet alle krantenlezers kennisnamen van politieke tekeningen, terwijl onderzoek van Carl (1970) naar de perceptie en het correcte begrip van cartoons op dit punt ronduit ontnuchterend was. In zijn kleinschalige onderzoek waarin via een zogeheten open vraag naar de betekenis van cartoons werd gevraagd "*none* was in agreement with the cartoonist's intended meaning" (Carl, 1970, p. 42; cursivering in origineel). Door Carl aangehaald onderzoek levert een vergelijkbaar beeld van 'onjuiste' interpretaties: "(...) only about 15 per cent were in agreement, 15 per cent in slight or partial accord, and an overwhelming 70 per cent in complete disagreement" (Carl, 1970, p. 43), terwijl weer ander onderzoek een eveneens indrukwekkend beeld van miscommunicatie genereert met 63 procent meningsverschillen (Carl, 1970, p. 44). In het licht van deze bevindingen maar bovenal van het gebrek daaraan, bevat het cliché dat nader, noodgedwongen verkennend onderzoek gewenst is een harde kern van waarheid.

3. Methode en data

In de poging na te gaan of politieke tekeningen door een groter publiek begrepen worden zoals bedoeld, is gebruikgemaakt van het EenVandaag Opiniepanel (EVO). Dit is een eind 2004 in het leven geroepen dataverzamelingsfaciliteit (via internet) van het televisie-actualiteitenprogramma TweeVandaag, vanwege een zenderwijziging later vernoemd tot EenVandaag. Via zelfaanmelding worden mensen lid van het panel – op het moment van onderzoek (november 2012) waarover hier wordt gerapporteerd ruim 40.000 – en kunnen zij deelnemen aan opinieonderzoek, in beginsel ten behoeve van journalistieke doeleinden (vgl. http://opiniepanel.eenvandaag.nl/uitleg). De verzamelde data zijn eerder bruikbaar gebleken voor wetenschappelijke analyse (o.a. Van der Meer *et al.*, 2012a; 2012b; 2015), terwijl in

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

uitzonderlijke gevallen vanuit primair wetenschappelijke doeleinden van het EVO gebruik is gemaakt (vgl. Van der Meer, Hakhverdian & Aaldering, 2013).

De dataverzameling van het onderhavige onderzoek was exclusief gericht op het project over de betekenis en perceptie van cartoons (zie ook Cupido, 2013; Van Holsteyn & Cupido, 2013). Aan de leden van het EVO werd een vragenlijst aangeboden die bestond uit twee delen. Na enkele inleidende zinnen, waarin werd uiteengezet dat de vragenlijst ging over de betekenis van politieke tekeningen, volgden enkele vragen die geacht werden de mate van politieke interesse vast te stellen en die zich eerder in het Nationaal Kiezersonderzoek hebben bewezen. Deze vragen werden op voorhand relevant geacht om eventuele verschillen in het inschatten van de (juiste) betekenis te begrijpen; merk op dat van EVO-leden ten aanzien van overige gegevens in een eerdere fase (de zogeheten 'startenquête') informatie is verzameld.

De kern van de vragenlijst bestond uit de presentatie van een aantal tekeningen (zie Bijlage 1 voor 12 tekeningen die, na een pilot van een ruimere vragenlijst onder ongeveer 20 deelnemers, dienden te zijn opgenomen; per abuis is cartoon 4 in de dataverzamelingsfase weggevallen), gevolgd door een meerkeuzevraag. Deze vraag richtte zich specifiek op de betekenis die de betreffende tekenaar, Joep Bertrams dan wel Bas van der Schot,[11] met zijn tekening had willen overbrengen. Wat had de tekenaar willen zeggen? De twee genoemde cartoonisten waren betrokken bij de opzet en uitvoering van het onderzoek,[12] onder meer door op beknopte wijze, in één enkele zin of regel, de essentie te verwoorden van de beoogde boodschap van of de opinie in hun tekeningen. Op die manier werd getracht "to determine unambiguously which 'thoughts' a particular depiction is intended to give rise to" (El Refaie, 2003, p. 81), een probleem dat zelden tot nooit in studies naar cartoons wordt gesignaleerd, laat staan aangepakt. Na en naast die ene door de tekenaar 'geautoriseerde' interpretatie, die aldus wordt beschouwd als de enig juiste, correcte boodschap, werden drie andere min of meer plausibele boodschappen geformuleerd. Deze drie alternatieven werden ter beoordeling voorgelegd aan de tekenaars, en in enkele gevallen gaven zij aan dat zij zich ook (goed) konden vinden in een andere dan de oorspronkelijk bedoelde boodschap.[13] In het navolgende worden echter alleen interpretaties als correct beschouwd die overeenkwamen met de in eerste instantie door de tekenaars zelf verwoorde boodschap van de cartoon.[14]

Om vraag- en antwoordvolgorde-effecten tegen te gaan, werden de tekeningen, waarvan een deel betrekking had op een binnenlandse en een ander deel op een buitenlandse kwestie (vgl. Coupe, 1969, pp. 90-91), zowel als de meerkeuzealternatieven op gerandomiseerde wijze aangeboden.

Cartoons hebben in de regel vanuit hun aard betrekking op de maatschappelijke en politieke actualiteit. Vandaar dat is getracht om tekeningen in het onderzoek op te nemen van min of meer recente datum. Hierop is echter één uitzondering

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

gemaakt met een beduidend oudere cartoon vanwege het aldus empirisch te exploreren vermoeden dat deze cartoon als gevolg hiervan minder vaak correct zou worden begrepen (Bijlage 1: tekening 7). De periode waarbinnen de cartoons waren gemaakt en verschenen liep van de recentste cartoon[15] van 25 oktober 2012 terug tot de oudste van 24 oktober 2006.

Na de kernvraag over de bedoelde boodschap van de cartoon volgde telkens de vraag hoe zeker of onzeker de respondent was van zijn of haar inschatting van deze boodschap (zie Bijlage 2 voor een voorbeeld van een cartoon, de bijbehorende meerkeuzevraag en de vervolgvraag). Met deze vraag werd beoogd informatie te verzamelen aangaande eventueel gokgedrag bij de beantwoording; de verwachting was dat alsdan bij incorrecte antwoorden zou blijken dat mensen van die onjuiste keuze ook zouden aangeven aanzienlijk minder zeker te zijn dan diegenen die het correcte antwoord gaven.

De vragenlijst werd onder de noemer 'Politieke cartoons' opengesteld op 9 november 2012; op 13 november werd een herinnering verstuurd aan panelleden die nog niet hadden meegedaan en op 16 november 2012 werd de dataverzameling gesloten. In totaal deden 24.912 respondenten mee, 62 procent van alle EVO-leden. In absolute aantallen is bijna 25.000 respondenten indrukwekkend, maar dat laat onverlet dat kwetsbaarheid in de steekproeftrekking (zelfaanmelding) en daarmee de mogelijkheid tot generalisatie niet afdoende wordt gecompenseerd.[16] Een empirische basis voor een betoog over de complexiteit in de duiding van cartoons legt het onderhavige onderzoek echter wel.

4. Bevindingen: over begrip en onbegrip

De toestand is droevig maar niet hopeloos. Dat zou, als geslaagde communicatie van tekenaar met lezers/kijkers het ultieme streven is, de conclusie kunnen zijn als in eerste instantie gekeken wordt naar de bevindingen. Waar het in eerder onderzoek (Carl, 1970) voorkwam dat geen enkele deelnemer de door de cartoonist bedoelde boodschap wist aan te geven, ligt de laagste score – overigens ruim onder de gokkans bij een meerkeuzevraag met vier alternatieven[17] – van correcte interpretaties op 13 procent (zie Tabel 1). Het gaat om een tekening van mei 2012 van Joep Bertrams over de ontwikkelingen in Griekenland, een land in crisis (zie Bijlage 1: cartoon 3). Zijn bedoeling was simpelweg: "De toekomst van Griekenland is somber". Volgens twee even grote groepen van 37 procent van de onderzochten had Bertrams echter willen zeggen dat de situatie veel ernstiger was, namelijk "Redding van Griekenland is onmogelijk", respectievelijk dat niet Griekenland centraal stond maar in feite het gedrag van de EU: "De Europese eisen kleden Griekenland volledig uit".[18] Beide betekenissen kunnen (blijkbaar) in de tekening worden

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

gezien, maar komen vanuit puristische optiek niet overeen met wat Bertrams had willen zeggen. De tekenaar blijft onbegrepen.

Bij de andere tien tekeningen loopt het percentage correcte antwoorden op van een eveneens uiterst magere 14 procent, bij een tekening uit 2006 van Bas van der Schot met Geert Wilders als hoofdpersoon,[19] tot en met twee tekeningen die een heel ruime meerderheid halen van boven de zeventig procent aan correcte duiding. Deze twee tekeningen geven daarbij direct aan dat er, zoals blijkt uit de weinig systematische volgorde in tabel 1 naar de mate waarin een tekening correct begrepen wordt, geen evident verband is tussen *wie* de tekening gemaakt heeft of de aard van de *problematiek* in de tekening, als het gaat om het correct inschatten van de bedoeling.[20] De ene relatief goed begrepen tekening is van Joep Bertrams van juli 2012, waarop nogmaals Geert Wilders en dus een primair nationale 'kwestie' is afgebeeld, die achterom in de spiegel kijkend een fors aantal in zijn rug gestoken messen ziet. "Wilders voelt de handelswijze van PVV-dissidenten als messteken in zijn rug", had hij zijn tekening als boodschap meegegeven; die boodschap was voor 72 procent van de onderzochten herkenbaar.[21] De tweede goed begrepen tekening was van juni 2012 van Bas van der Schot en behandelde een internationale kwestie: de rol en het gedrag van Nederland in Europees verband. "Als een held op sloffen loopt Nederland achter Duitsland aan in Europa", zo meende Van der Schot; die bedoeling kwam over bij ruim 70 procent der onderzochten.

Er blijkt aldus een aanzienlijke spreiding te zijn als het gaat om het aangeven van de correcte bedoeling van een elftal politieke tekeningen. Het al dan niet geven van het juiste antwoord staat echter zo goed als los van het idee dat onderzochten *zelf* hebben over de juistheid daarvan (Tabel 1, kolom 3). Het antwoord op de vraag hoe zeker men is van die juistheid heeft met het daadwerkelijk correct zijn van het gekozen antwoordalternatief slechts weinig of een zwak verband (zie Tabel 1; rechterkolom). Deelnemers die ernaast zitten in hun duiding, zijn niet altijd minder zeker over de juistheid van hun antwoord, zeker als het gaat om de moeilijkere cartoons. Van de deelnemers die bij de hoogst onbegrepen Griekenland-cartoon van Bertrams wel degelijk de correcte interpretatie aangaven, gaf 47 procent aan van dat antwoord behoorlijk of heel erg zeker te zijn. Bij de deelnemers die ten onrechte meenden dat redding van Griekenland onmogelijk was dan wel dat het de EU was die de Grieken de das om zou doen, was het vergelijkbare percentage echter 60 en 66 procent (het totaalpercentage voor alle onjuiste antwoorden is 61 procent). Ze zaten er aldus met vollere overtuiging naast, daarmee een eventueel probleem van miscommunicatie bepaald niet verkleinend.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

TABEL 1. **Overzicht correcte interpretatie cartoons (geordend naar moeilijkheidsgraad) en zekerheid ervan.**

Cartoon*	correcte** interpretatie?***		heel erg/ behoorlijk zeker van antwoord***	verband (Cramers V) interpretatie en zekerheid antwoord
3. JB-21052012-Int****	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**13%** 80% 7%	47% 61%	.09
10. BS-24102006-Nat	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**14%** 79% 7%	61% 65%	.07
7. BS-26062012-Int	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**16%** 81% 3%	67% 72%	.08
1. JB-11092012-Nat	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**24%** 70% 6%	56% 55%	.05
11. BS-02032012-Nat	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**32%** 62% 6%	75% 62%	.09
5. JB-10012012-Int	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**36%** 57% 7%	61% 59%	.08
9. BS-23032012-Nat	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**47%** 49% 3%	74% 74%	.05
6. JB-25102012-Nat	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**55%** 40% 5%	59% 54%	.10
8. BS-10092012-Nat	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**61%** 31% 8%	69% 53%	.11
2. JB-09072012-Nat	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**72%** 23% 5%	72% 56%	.10
12. BS-15062012-Int	- correct - incorrect - weet niet/g. a.	**72%** 24% 4%	77% 60%	.01

Opmerkingen:

* Zie Bijlage 1 voor een overzicht van betreffende cartoons en de nummering, inclusief cartoon 4 die in de dataverzameling per abuis niet is meegenomen en waarvoor dus geen gegevens beschikbaar zijn.

** Correct houdt in het ene alternatief van de meerkeuzevraag dat oorspronkelijk door de tekenaar als zijn bedoeling was aangemerkt; incorrect is in deze strikte beoordeling van goed en fout het totaal van de overige drie opties.

*** Zie Bijlage 2 voor een vraagvoorbeeld van zowel de interpretatie van de betekenis als de min of meer zekere inschatting van de juistheid van die interpretatie; bovenstaand zijn (in kolom 3) de percentages heel erg en behoorlijk zeker samengenomen.

**** De code JB-21052012-Int staat voor een politieke tekening van cartoonist Joep Bertrams van 21 mei 2012 over een internationaal politiek onderwerp; bij een tekening van Bas van der Schot begint de code met BS; bij een tekening over een nationaal onderwerp eindigt de code met Nat.

Bron: EenVandaag OpiniePanel – project Politieke Cartoons (9-16 november 2012); ongewogen data (n=24.912).

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Nadere data-exploratie[22] maakt duidelijk dat het voor veel onderzochten erg lastig was om de betekenis te reconstrueren die de cartoonisten met hun tekening hadden willen meegeven, zelfs met behulp van het aanbieden van die ene betekenis als gepresenteerd antwoordalternatief. Als wordt nagegaan hoe vaak de juiste interpretatie wordt gegeven, blijkt dat de maximumscore van 11 correcte antwoorden door nog geen handvol onderzochten wordt bereikt: welgeteld 3 op een totaal van 24.912 deelnemers, dat wil zeggen 0,0001 procent. Pas bij 9 correcte antwoorden is die groep 'correcten' met 256 deelnemers groter dan 1 procent. En hoewel de verdeling van juiste antwoorden de contouren van een normaalverdeling vertoont, ligt de piek ervan met ruim 21 procent bij een toch magere score van vier correcte antwoorden (zie Figuur 1), iets meer dan de 20 procent met vijf en de 17 procent met drie correcte interpretaties van de politieke tekeningen. Het gemiddeld aantal goede antwoorden is 4,4 per deelnemer.

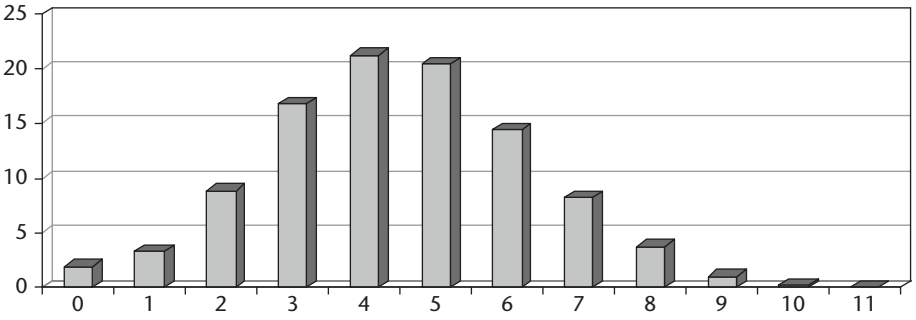

FIGUUR 1. **Overzicht (%) aantal correcte interpretaties betekenis cartoon (min.=0, max.=11; n=24.912).**

Elke burger brengt zijn of haar eigen ervaringen en aannames in bij het interpreteren van politieke tekeningen (El Refaie, 2003, pp. 76-77) en "different viewers may infer (slightly or fundamentally) different interpretations" (Bounegru & Forceville, 2011, p. 213). Welke factoren onderscheidend zijn bij het slechter of beter identificeren van een cartoon is echter, mede als gevolg van het feit dat empirisch onderzoek in dezen onderontwikkeld is, niet direct duidelijk. In de literatuur wordt, als de vraag al aan de orde komt, in de regel een reeks – niet zelden afgesloten met 'enzovoort' of een vergelijkbare open-eindevariant – aan potentieel relevante aspecten opgesomd: "No two persons see a single cartoon in exactly the same way. And surely their predispositions and value judgments play a role in the meanings evoked in their minds. A man's ability to perceive details, his ethnic background, psychological set, knowledge of current events and history, ability to see allegories, and so on, play a role in interpreting editorial cartoons"(Carl, 1970, p. 40). Zo ruim is in het voorliggende (nogmaals: exploratieve) onderzoek het net met verklarende

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

factoren niet geworpen. In de poging nader inzicht te verkrijgen in kenmerken die mede bepalend kunnen zijn voor of althans samenhangen met de capaciteit te achterhalen wat door een cartoonist met zijn tekening is bedoeld, kan echter wel gebruikgemaakt worden van enkele sociaaldemografische gegevens (geslacht, leeftijd, opleiding) en gegevens over het lezen van een krant, de politieke interesse[23] en het stemgedrag bij de meest recente Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012.

Als het totaal aan correcte antwoorden wordt bekeken aan de hand van genoemde variabelen, worden bij een ANOVA weliswaar herhaaldelijk statistisch significante verschillen aangetroffen, maar dat mag gezien het zeer grote aantal deelnemers geen verbazing wekken. Wat eerder verbazing wekt is dat verschillen in scores zo gering zijn en gevonden verbanden (erg) zwak. Zo weten mannen gemiddeld 4,5 tekeningen juist te duiden en vrouwen 4,3. Leeftijd doet er iets meer toe en toont een negatief verband: bij deelnemers in de jongste leeftijdscategorieën 18-24 en 25-34 jaar is de gemiddelde score 5,5 en deze score loopt lineair af tot een gemiddelde van 4,0 onder 65-74-jarigen en 3,7 onder de oudste leeftijdsgroep van deelnemers van 75 jaar en ouder. Mede in dit licht valt te begrijpen dat opleiding een positief verband vertoont: de (kleine) groep met slechts basisonderwijs scoort een gemiddelde van 3 juiste antwoorden, deelnemers met enig vervolgonderwijs 3,6, mensen met middelbaar beroepsonderwijs 4,1, met havo en vwo 4,3, met hoger beroepsonderwijs 4,6 en onder de groep met een academische opleiding ligt de gemiddelde score op 5,4. Merk op dat aldus de hoogstopgeleide groep van universitair geschoolden weliswaar gemiddeld 2,4 tekeningen beter scoort dan de laagstopgeleide groep, maar nog altijd bij een totaal van 11 cartoons veel 'missers' laat zien en kennelijk aanzienlijke moeite heeft met het correct interpreteren van de betekenis van cartoons. Deze bevinding sluit aan bij een vermoeden uit eerder onderzoek "that even for highly educated readers who are relatively well informed about political events the reading of individual newspaper cartoons poses quite a challenge" (El Refaie, 2009, p. 199). Een vergelijkbare constatering blijkt gerechtvaardigd waar het interesse betreft. Hoewel alle betreffende indicatoren empirische steun tonen voor het idee dat meer politieke interesse tot een betere duiding van politieke tekeningen leidt, garandeert een hoge mate van interesse geen groot aantal juiste antwoorden. De gemiddelde score voor mensen die van zichzelf zeggen niet geïnteresseerd te zijn in politieke onderwerpen ligt op 3,6, vergeleken met 4,3 onder tamelijk geïnteresseerden en niet meer dan 4,6 onder die deelnemers aan het onderzoek die zichzelf zeer geïnteresseerd achten.[24]

De ANOVA op basis van gemiddelde scores voor het complete elftal aan tekeningen kan echter verschillen tussen afzonderlijke tekeningen aan het zicht onttrekken. Om die reden is per tekening logistische regressie uitgevoerd, met als afhankelijke variabele de al dan niet correcte interpretatie ervan. Een eerste opmer-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

kelijke uitkomst daarvan is dat, ondanks de grootte van de steekproef, de meeste variabelen bij de meeste (afzonderlijk geanalyseerde) tekeningen *geen* statistisch significant verband vertonen (bij.05). Dat geldt voor het achtergrondkenmerk geslacht plus voor alle indicatoren van politieke interesse. In deze analyse blijken slechts drie factoren er in de regel toe te doen: leeftijd, opleiding en (gerapporteerde) partijkeuze. Van de eerste twee van deze drie zagen we al bij de analyse van de totaalscore dat naarmate men jonger en hoger opgeleid is, de kans op het juist aangeven van de bedoeling van een cartoon groter wordt. Dat politieke voorkeur een effect heeft op het al dan niet correct inschatten van wat een cartoonist met een tekening bedoelt, verdient echter als tweede uiterst opmerkelijke uitkomst enige nadere aandacht.

Wat is het geval? De bevindingen doen sterk vermoeden dat het inschatten van de positie die de cartoonist met zijn tekening inneemt mede wordt bepaald door de politieke positie die men zelf inneemt. Er lijkt sprake van enigerlei variant van attributie, projectie of *wishful thinking* in die zin dat de bedoeling van de tekenaar als het ware wordt omgebogen in de richting van de eigen politieke voorkeur. Aan de hand van twee sprekende voorbeelden zal dit verschijnsel worden geïllustreerd en beschreven,[25] één van Joep Bertrams (zie Illustratie 1) en één van Bas van der Schot, de oude tekening waarop Wilders prominent maar niet per se in het meest positieve daglicht is afgebeeld (Illustratie 2).

We zagen al (Tabel 1) dat de tekening waarop de politiek leider van het CDA, Sybrand van Haersma Buma, zich in het kraaiennest van een schip bevindt - het schip zelf is niet te zien en lijkt gezonken of is zinkende - wat betekenis betreft door een merendeel van 55 procent van de onderzochten correct is begrepen. Bertrams liet ermee weten dat wat hem betreft het CDA onder Buma definitief ten onder ging; bij de Kamerverkiezingen van september 2012 had het CDA 8 zetels verloren en was de partij beland op een historische dieptepunt van 13 Kamerzetels. Volgens een aanzienlijke minderheid van 32 procent was de bedoeling van Bertrams echter een wezenlijk andere, namelijk dat Buma in de verte nog een toekomst voor het CDA zag.[26]

Als we ons concentreren op deze twee haaks op elkaar staande visies in of op de tekening, zien we bij uitsplitsing naar partijvoorkeur een opmerkelijk verschil in duiding (zie Figuur 2). Bij de aanhang van alle partijen die in september 2012 in de Kamer verkozen zijn, is een ruime meerderheid van ongeveer 55 à 65 procent van mening dat de tekening heeft willen aangeven dat het CDA definitief ten onder gaat. Op één uitzondering na: onder kiezers van het CDA is slechts een minderheid van 43 procent die mening toegedaan en is er een groep van 48 procent die de indruk heeft dat Bertrams heeft willen zeggen dat Buma in de verte een toekomst voor het CDA in zicht heeft. De wens lijkt hier duidelijk de vader van de gedachte, en dan niet eens zozeer de gedachte van die kiezers zelf maar de gedachte die aan de tekenaar wordt toegeschreven.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Joep Bertrams heeft met deze tekening (van 25 oktober 2012) willen zeggen:

- Het CDA heeft politiek leider Buma in de steek gelaten
- Politiek leider Buma staat boven de problemen van zijn partij
- Politiek leider Buma ziet in de verte nog een toekomst voor het CDA
- *Het CDA gaat onder politiek leider Buma definitief ten onder*

ILLUSTRATIE 1. **Tekening Joep Bertrams plus antwoordalternatieven (correct antwoord cursief).**

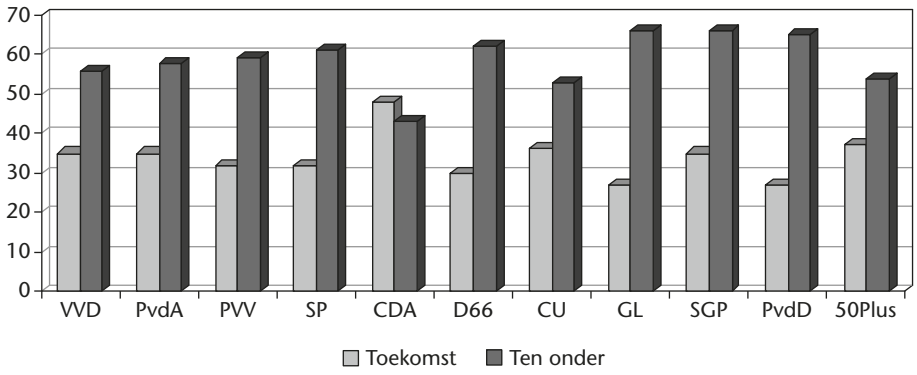

FIGUUR 2. **Interpretatie tekening Bertrams naar partijvoorkeur: toekomst of ondergang CDA?**

Een tweede voorbeeld van een tekening die een bedoeling krijgt toebedoeld die gedraaid of verdraaid is in de richting van de eigen voorkeur, is de voor dit onderzoek uitzonderlijk oude (uit 2006) en blijkbaar gecompliceerde cartoon van Van der Schot met Geert Wilders in de hoofdrol. "Wilders is alleen maar uit op bangmakerij tegen de Islam", aldus de verbale boodschap van de tekenaar, die over het geheel genomen door 14 procent van de onderzochten correct werd geduid (zie Tabel 1). Veel grotere groepen van ongeveer dertig respectievelijk ruim veertig procent opteerden voor Wilders als gevangene van zijn eigen waandenkbeelden dan wel voor de boodschap dat Wilders spoken ziet in buitenlanders terwijl hij zelf de meest bloeddorstige zou zijn. Slechts een heel kleine groep van 6 procent ten slotte is van mening dat Van der Schot Wilders wenste te presenteren als de politicus die vastzit aan het slechte beeld dat anderen van hem schetsen. Ook hier zien we

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

dat de eigen politieke positie ertoe doet als het gaat om het inschatten van wat de tekenaar wil zeggen (zie Figuur 3; met het oog op de overzichtelijkheid beperkt de uitsplitsing zich tot de aanhang, met inhoudelijk antwoord en weglating van de weet-nietcategorie, van de zes grootste partijen).

Bas van der Schot heeft met deze tekening (van 24 oktober 2006) willen zeggen:

- Wilders is de gevangene van zijn eigen waandenkbeelden
- Wilders ziet spoken in buitenlanders terwijl hij zelf het meest bloeddorstig is
- *Wilders is alleen maar uit op bangmakerij tegen de Islam*
- Wilders zit vast aan het slechte beeld dat anderen van hem schetsen

ILLUSTRATIE 2. **Tekening Bas van der Schot plus antwoordalternatieven (correct antwoord cursief).**

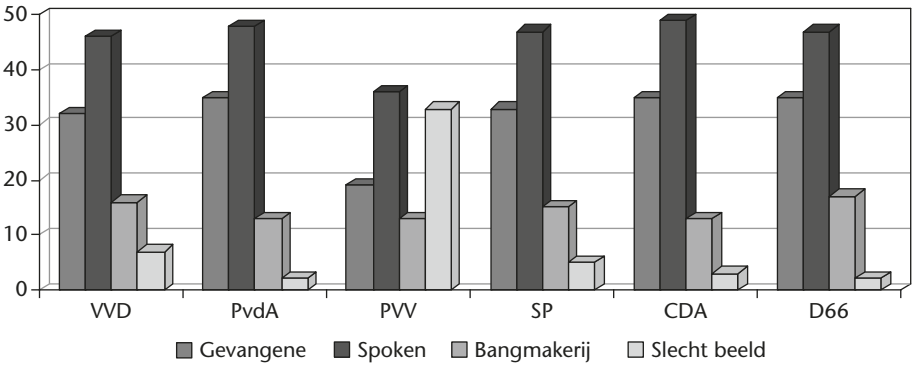

FIGUUR 3. **Interpretatie tekening Van der Schot naar partijvoorkeur (voor zes partijen).**

De dubbele interpretatiefout van het totaalbeeld aangaande de bedoeling van de cartoon zien we (uiteraard) terug bij de aanhang van de grootste partijen – maar niet bij die van de PVV. Bij PVV-kiezers is een andere, overigens eveneens onjuiste interpretatie nadrukkelijk aanwezig. Waar bij andere partijen slechts ongeveer vijf procent meent dat Van der Schot Wilders portretteert als iemand die vastzit aan het slechte beeld dat anderen van hem schetsen, is van de PVV-kiezers niet minder dan een derde deel die mening toegedaan. Wilders is veeleer een gevangene van andere politici dan van zijn eigen waandenkbeelden, aldus de door PVV'ers aan de tekenaar toegeschreven bedoeling van de tekening van Geert Wilders. Deze be-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

vinding van politieke kleuring van bedoelde interpretaties sluit aan bij vermoedens die eerder zijn geformuleerd met betrekking tot de eventuele effecten van cartoons op het publiek. Vergelijkbaar met andere media-uitingen "(...) cartoons no doubt reinforce attitudes more than they change them" (Seymour-Ure, 2003, p. 263), "probably are rejected or transformed into favorable images by the candidate's stalwart supporters, received and recalled with delight by his opponents" (Buell & Maus, 1988, p. 857) en wellicht vormen politieke tekeningen dan ook vooral "(...) political commentary that confirms citizens' pre-existing views" (Dewey, 2007, p. 71; Manning & Phiddian, 2004b, p. 40; vgl. Boukes, 2014, p. 15). Deze bevestiging of projectie van bestaande (politieke) opvattingen[27] lijkt terug te vinden te zijn bij de tegenstanders van de PVV en Wilders, van wie de aanhangers juist 'gaan' voor een interpretatie die hun politieke leidsman in een beduidend minder kwaad daglicht zou stellen. Juist vanwege de veelal kritische en scherpe inhoud en ook veelal 'negatieve' bedoeling van politieke tekeningen kan het hierbij in het bijzonder gaan om een psychologisch attributie- of afweermechanisme bij aanhangers van partijen of politici die het middelpunt zijn van de spot van de tekenaar. Welke van de vele geïdentificeerde mechanismen (vgl. o.a. Cramer, 2000; Metzger, 2014) dat dan zou zijn, is een van de vele nog resterende en door dit exploratieve onderzoek nadrukkelijk op de voorgrond geschoven vragen van het benodigde empirische onderzoek naar de aard, perceptie en effecten van de politieke tekening of cartoon.

5. Conclusie

De politieke tekening is een blijvertje. Wereldwijd verschijnen, nog altijd en ondanks de opkomst en bloei van nieuwe (*social*) media, dagelijks cartoons in dagbladen, tijdschriften en andere media. Het gaat daarbij niet om zo maar een lollig plaatje of klein grapje, maar het betreft een, althans in potentie, hoogst serieuze en vergaande boodschap: "(...), the cartoon has a point. It tells a story. It defines an issue. It challenges hypocrisy. It reveals the best and worst of humanity. It calls the reader to arms against the complacent, the lethargic, the evildoers, the indolent body politic, and the champions of the status quo. It exposes the assorted predators of society", aldus de winnaar van de Pulitzer Prize voor cartoons van het jaar 2008, Michael Ramirez (2008a, p. 4; zie ook Ramirez, 2008b). Dat is niet niks. Maar elke dag weer is het vervolgens aan de lezer of kijker om te ontcijferen welke mening de tekenaar dit keer weer heeft verbeeld, welk punt hij wenste te maken, welke boosdoeners slachtoffer zijn van zijn strijd gestreden 'met pen en potlood als wapen' (vgl. De Ranitz, 2014). Keer op keer dient, wil de communicatie tussen tekenaar en publiek slagen, de "mental puzzle that every cartoon poses" (El Refaie, 2009, p. 186) op juiste wijze te worden opgelost, opdat de boodschap van de poli-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

tiek tekenaar correct begrepen wordt. Dat het daarbij mis kan gaan, daar had de fictieve Mallarino oog voor, mogelijk meer dan vele politiek tekenaars van vlees en bloed: "(...) het zwarte kader, de fijne lijnen, de tekstregel of korte dialoog onder het kader; het tafereel dat dagelijks van zijn tekentafel kwam en werd geprezen, besproken, *verkeerd geïnterpreteerd*, veroordeeld in een column in diezelfde of een andere krant, in de boze ingezonden brief van een boze lezer, in een debat tijdens de ochtenduitzending. Dat was echt enorm veel macht" (Vásquez, 2014, p. 16; cursivering door auteur).

Of die tekenaars daadwerkelijk zo veel macht hebben, valt overigens te bezien. Velen relativeren die macht (o.a. Dewey, 2007, p. 38; Langeveld, 1981, p. 360; Manning & Phiddian, 2004b). In de woorden van de Australische tekenaar Pryor: "(...) I should never think that I am ever going to exert an influence on the political players" (2008, p. 21). In de woorden van de Nederlandse tekenaar Peter van Straaten: "Ik denk niet dat een politiek tekenaar enige invloed heeft op wie dan ook. Dat iemand na het zien van mijn prent denkt: o, zó zit het eigenlijk" (in *Vrij Nederland*, 6 september 2014). Eveneens velen zijn er echter van overtuigd – een overtuiging die veelal is gebaseerd op incidenten en op anekdotische bewijsvoering (vgl. Langeveld, 1989, p. 128) – dat die macht of invloed toch aanzienlijk is (o.a. Hogan, 2004, 2008). Voor de hoogtijdagen van de Amerikaanse cartoon, de decennia rond 1900, is wel gesteld dat cartoonisten "(...) had helped elect presidents and send soldiers to war, and they had elevated the level of debate on many social issues" (Hess & Northrop, 2011, p. 86). Wellicht is vooralsnog de meest verstandige positie echter om aan te nemen dat er mogelijk enige invloed van cartoons uitgaat – "(...) most often the best that can be said is that the cartoonists have been an influence, albeit one of many" (Heitzmann, 1988; Hess & Kaplan, 1968, p. 46) – of dat de invloed van afzonderlijke tekeningen weliswaar gering is, maar dat een voortdurende reeks van kleine boodschappen op enig moment toch effect kan hebben, zoals tekenaar Jos Collignon suggereert: "(...) een holle eik vel je niet met één bijlslag. En ook niet met tien. Duizend uitgekiende slagen en hij ligt" (*de Volkskrant*, 11 januari 2013).

Het vooralsnog onbesliste debat over aard en omvang van invloed van politieke tekeningen lijkt echter te veronderstellen of te impliceren dat de specifieke, kritische boodschap die de tekening per definitie bezit helder en eenduidig overkomt. Als *elke* interpretatie van een cartoon, volkomen afgezien van wat een tekenaar ermee heeft willen zeggen, als valide en relevant wordt beschouwd, dan is er niet alleen sprake van een heel bijzondere vorm van communicatie, maar dan is empirisch onderzoek naar de invloed ervan buitengewoon gecompliceerd, zo al mogelijk. Dan zou er een zender zijn en een ontvanger die invloed ondergaat, maar zou volstrekt duister blijven wat de ontvanger aan boodschap heeft gehaald uit de tekening en als bedoeling heeft begrepen. Dat is overigens een vraagstuk dat raakt aan de achtergrond van de ophef die sommige cartoons in het meer en minder

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

recente verleden hebben gehad op publiek en publieke opinie, en niet minder op tal van politieke leiders. De woede en verontwaardiging zijn waarschijnlijk minder het gevolg van de afbeelding als zodanig als bovenal van de bedoelde dan wel vermeende boodschap en strekking van die afbeelding die, zoals uit het voorliggende onderzoeksverslag begrepen dient te worden,[28] bepaald niet altijd correct, dat wil zeggen overeenstemmend met de oorspronkelijk bedoeling van de tekenaar, begrepen wordt.[29]

Wat er precies in termen van communicatie plaatsvindt tussen het openslaan van de krant en het zien van dat kleine getekende hoekje en, in het uiterste geval, wereldwijde demonstraties en rellen, moord en doodslag, dat is vooralsnog vooral onbekend terrein, ook na het voorliggende exploratieve onderzoek. Dat onderzoek heeft duidelijk laten zien dat politieke tekeningen uiterst lastig te begrijpen zijn zoals bedoeld, maar roept toch veeleer vervolgvragen op dan dat het al bouwstenen aanlevert voor theorievorming op dit terrein. We constateerden verschillen in het begrijpen van cartoons, maar op basis van een verschillende herkomst (tekenaar) of onderwerp (nationaal versus internationaal) konden die verschillen moeilijk worden begrepen, en in de analyse opgenomen kenmerken van respondenten gaven geen onderscheidend beeld van groepen burgers die beter of slechter van begrip zijn. Wellicht dat andere, in het voorgaande onbehandelde aspecten van cartoons nader inzicht kunnen bieden, zoals het gebruik van tekst of niet en de specifieke combinatie van in de cartoon verwerkte symbolen en verwijzingen. Van mogelijk nog meer potentieel belang is het om in vervolgonderzoek specifiek aandacht te besteden aan de ontvangers van de getekende boodschap. Hoe zien zij een politieke tekening of cartoon: als een grapje of als een serieuze boodschap? Onderzoek naar andere vormen van politieke satire heeft aannemelijk gemaakt dat dit vertrekpunt van cruciaal belang is voor de geestelijke inspanning die mensen doen om deze inherent lastige vorm van communicatie te vatten (vgl. Boukes, 2014; te verschijnen; Feldman, 2013). Die inspanning zou mede kunnen verklaren of men de door de cartoonist bedoelde boodschap op correcte wijze tot zich neemt. En als velen de cartoon zouden blijken te zien als slechts een mopje ergens in een hoekje in de krant, met alle nadelige gevolgen voor het begrijpen en doorwerken van de boodschap ervan, dan heeft Joep Bertrams nog meer en pijnlijker gelijk dan hij ooit heeft durven vermoeden, toen hij, op het verzoek aan onderzoek naar perceptie en invloed van politieke tekeningen mee te doen, ooit opmerkte: “Het idee spreekt me zeker aan, al is de kans niet denkbeeldig dat ik meewerk aan een onderzoek dat de ‘overbodigheid’ van de politieke tekenaar gaat aantonen” (persoonlijke communicatie met auteur, mail 14 augustus 2006). Voor die conclusie is het echter, gezien de vele resterende vragen en het gebrek aan overtuigende, empirisch verankerde antwoorden met betrekking tot de perceptie en invloed van politieke tekeningen, nog veel te vroeg. Gelukkig maar.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Noten

1. Zie voor een weergave van het dozijn cartoons, die overigens *niet* alle een afbeelding van Mohammed kenden en waarvan de tekening van Kurt Westergaard – tikkende bom in tulband – de meest spraakmakende was, bijvoorbeeld Cagle en Fairrington, 2007, pp. 8-11. Merk op dat in de wellicht meest grondige studie naar deze affaire de betreffende tekeningen niet zijn opgenomen als gevolg van een besluit van de uitgever (Yale University Press) vanwege de "serious risk of instigating violence" (Klausen, 2009, z.p., publisher's statement); de auteur "agreed with sadness" (Klausen, 2009, z.p., author's statement).

2. Hier en in het navolgende gebruik ik, hoewel debat over meer of minder subtiele verschillen in genre en bijbehorende terminologie mogelijk is (vgl. o.a. Coupe, 1969), de termen (politieke) cartoons en politieke tekeningen als synoniemen en afwisselend.

3. Over de relatie van politici met politiek tekenaars: "The best evidence that politicians fear cartoonists comes from their actions. In totalitarian regimes they dictate them, in less than liberal democracies they silence them or force them from the country, and in democracies with well-developed traditions of press freedom they flatter them" (Manning & Phiddian, 2004a, p. 24).

4. Politieke tekenaars worden in deze bijdrage geacht allen van het mannelijk geslacht te zijn, wat slechts een bescheiden overdrijving is van het feitelijke gegeven dat vrouwen in de wereld der cartoonisten zwaar ondervertegenwoordigd zijn (vgl. Edwards, 1997, p. xv; Kautaskas, 2008; Seymour-Ure, 2003, p. 230).

5. Deze ambitie van politiek tekenaars sluit aan bij het feit dat cartoons veelal te vinden zijn op de opiniepagina van kranten. Dat krantenredacties cartoons als volwaardige opiniebijdragen lijken te beschouwen, werd recent (9 juli 2015) nog eens onderstreept, toen de zogenoemde kwaliteitskrant *NRC Handelsblad* naar aanleiding van de politieke crisis rondom Griekenland en een eventuele Grexit anderhalve pagina vrijmaakte voor het opnemen van politieke tekeningen – waarmee voor die dag de pagina's Opinie (pp. 18-19) waren gevuld.

6. Met dank aan de anonieme reviewers van *Res Publica* en de deelnemers van de werkgroep Political Communication van het Politicologenetmaal 2015 voor hun commentaar op en suggesties naar aanleiding van een eerdere versie van dit onderzoeksverslag.

7. Voor alle duidelijkheid: deze studie richt zich aldus uitdrukkelijk niet op de eveneens relevante vraag of mensen enige betekenis verlenen aan een politieke tekening of

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

daaruit 'een' boodschap halen, maar specifiek op de vraag of de willens en wetens in die tekening aanwezige boodschap als zodanig wordt verstaan. Het gaat niet primair om de boodschap die de ontvanger meent waar te nemen, maar om de boodschap die de zender heeft verstuurd en de vraag of precies *deze* boodschap is aangekomen bij de ontvanger.

8. Die verder teruggaat dan het zeventiende-eeuwse Holland, waarin door een enkeling het begin van de cartoon is gesitueerd: "The day of the cartoon began with the invention of printing, and naturally enough seventeenth century Holland was its birthplace" (Johnson, 1937, p. 21). Voor specifieke landen is het minder omstreden om aan te geven wanneer en met wie de traditie van de cartoon begon. Zo vangt in de regel de geschiedenis van de politieke tekening in Amerika aan in het midden van de achttiende eeuw met werk van Benjamin Franklin, met name zijn 'Join, or Die'-cartoon in de *Pennsylvania Gazette* van 9 mei 1754 (vgl. Dewey, 2007, p. 2; Hess & Kaplan, 1968, p. 51; Hess & Northrop, 2011, p. 24).

9. De categorisering van cartoons van Medhurst en Desousa (1981) is, hoewel van belang als bron van inspiratie en nader empirisch onderzoek en te waarderen als poging tot theorievorming, in feite eveneens gebaseerd op een eenzijdige interpretatie van strekking en betekenis, die afdoende kennis bij de onderzoekers-auteurs impliceert.

10. In het "eigenzinnig jaaroverzicht 2014" van de Belgische politiek is helaas niet duidelijk hoe auteur en tekenaar hebben samengewerkt bij het vaststellen van de strekking der cartoons in het verhaal over 2014 (De Vadder & Meersman, 2014).

11. De twee betrokken tekenaars zijn bekende en erkende cartoonisten – beiden waren ooit winnaar van de door Stichting Pers & Prent georganiseerde zogeheten Inktspotprijs voor beste politieke cartoon van het jaar – die werk(t)en voor toonaangevende dagbladen en andere media, en van wie de tekeningen niet evident abstract of buitensporig gecompliceerd zijn en die, zoals in de hoofdtekst is aangegeven, nadrukkelijk wensen te worden begrepen in hun boodschap. Merk daarnaast op dat mede een rol heeft gespeeld dat auteur dezes eerder contact had met deze tekenaars en zij bereid waren om mee te werken. Toekomstig onderzoek dient uit te wijzen hoe de bevindingen zoals die in deze bijdrage zijn gerapporteerd zich verhouden tot die gebaseerd op werk van andere tekenaars.

12. Waarvoor veel dank, evenals voor de medewerkers van EenVandaag, met name Petra Klapwijk, en enkele student-assistenten die bij het project Indrukwekkende Tekeningen betrokken waren: Willemijn Bot, Nina Hoette en voor het hier gepresenteerde onderzoek met name Louise Cupido.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

13. In de uiteindelijke vragenlijst zijn drie tekeningen (Bijlage 1: tekeningen 1, 3 en 9) opgenomen die de correcte plus een later door de tekenaar geaccepteerde boodschap als antwoordmogelijkheid kenden. Overige tekeningen die in de ogen van de tekenaars multi-interpretabel waren, met name in die zin dat alle (of ten minste in totaal drie) alternatieven door de tekenaar acceptabel werden geacht, maakten geen deel meer uit van de definitieve vragenlijst. Dergelijke tekeningen zouden immers niet of nauwelijks differentiëren ten aanzien van een juist versus onjuist begrip ervan. De alternatieve bedoelingen dienden namelijk geloofwaardig te zijn maar tevens voldoende afwijkend van de door de tekenaar verwoorde, geaccordeerde bedoeling; de beoordeling of hiervan in voldoende mate sprake was, heeft plaatsgevonden in samenspraak tussen onderzoeker en betrokken tekenaars, alsook met de deelnemers van het vooronderzoek.

14. Deze maximaal strenge beoordeling impliceert dat alle incorrecte antwoorden even fout worden geacht, hoewel te beargumenteren valt dat sommige incorrecte alternatieven het correcte antwoordalternatief meer benaderen dan andere. In vervolgonderzoek kan worden nagegaan hoe het beeld van het begrip van cartoons (zoals in het navolgende geschetst) dient te worden bijgesteld als deze 'precieze' houding wordt ingeruild voor een meer 'rekkelijke' beoordeling van goed en fout.

15. Ook deze recentste cartoon was op het moment van dataverzameling enkele weken oud. Vanwege het vooronderzoek en het voorbereiden van de dataverzameling was het onmogelijk een nog recentere cartoon in het onderzoek op te nemen.

16. De grootte van de steekproef zegt als zodanig weliswaar niets over de mogelijkheid tot generalisatie, maar de in de betreffende steekproef aanwezige spreiding aan respondenten biedt uiteraard meer dan voldoende mogelijkheden voor zinvolle analyse. Mede omdat generaliseren naar een nauw omschreven populatie niet het hoofddoel is van de exploratie van het interpretatievraagstuk ten aanzien van cartoons, is in de analyse gebruikgemaakt van ongewogen data.

17. De vraag dringt zich op hoe een dergelijke score van 13 procent zich verhoudt tot de bevinding van Carl dat geen enkele deelnemer in zijn onderzoek in reactie op een open vraag het juiste antwoord wist te geven. Kan niet de stelling worden verdedigd dat een score van 13 procent, evenals de scores van 14 en 16 procent voor twee andere tekeningen, *slechter* is dan geen enkel correct antwoord, omdat in dit onderzoek tenslotte het correcte antwoord als antwoordalternatief van een gesloten vraag is gepresenteerd?

18. Ter illustratie van de gehanteerde systematiek (zie ook noten 13 en 14): dat de toekomst somber is (bedoeling tekenaar) wil niet per se zeggen dat redding onmogelijk is (denkbaar maar incorrect alternatief), terwijl de focus van de tekenaar lag op de toe-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

komst van Griekenland en bij het tweede vaak gekozen onjuiste alternatief die focus op door anderen aan Griekenland gestelde eisen lag (denkbaar maar incorrect alternatief).

19. Op deze tekening en de interpretatie ervan wordt later uitgebreider ingegaan. Merk wel reeds op dat deze tekening, waarvan vanwege het feit dat deze jaren eerder was gemaakt en verschenen dan de andere tekeningen, in ieder geval niet veel moeilijker te begrijpen was in bedoelde betekenis dan enkele meer recente cartoons.

20. Ook het al dan niet aanwezig zijn van enige tekst bij of in de tekening lijkt geen verband te hebben met de juistheid van de interpretatie van de bedoeling ervan, al is nadere analyse op dit punt, evenals aangaande specifieke in tekeningen verwerkte verwijzingen en toespelingen, gewenst.

21. Op 3 juli 2012 hadden de Kamerleden Marcial Hernandez en Wim Kortenoeven onverwacht en op vrij spectaculaire wijze, namelijk direct volgend op en gebruikmakend van een persconferentie van de door het bericht van de desertie overvallen Geert Wilders over het PVV-verkiezingsprogramma, aangekondigd per direct de PVV-fractie in de Tweede Kamer te verlaten.

22. Met dank aan Galen Irwin voor zijn hulp bij deze nadere exploratie.

23. De vragen naar politieke interesse betroffen het lezen van binnenlands nieuws in de krant, het in gezelschap meedoen aan gesprekken over binnenlands nieuws, het lezen van buitenlands nieuws in de krant en de zelfinschatting van politieke interesse, en betrof aldus een blokje vragen equivalent aan de politieke-interessevragen van het Nationaal Kiezersonderzoek (vgl. Todosijevic, Aarts & Van der Kaap, 2010, pp. 51-52).

24. Bij de overige interessevragen is het verschil tussen de categorie met de meeste en de minste interesse geringer of vergelijkbaar met het hier gevonden verschil tussen gemiddeld 3,6 en 4,6.

25. De gekozen illustraties laten het verschijnsel het duidelijkst zien, maar het doet zich tevens, in mindere mate en/of op subtielere wijze, bij andere cartoons voor (zie noot 27). Nadere analyse is gewenst, maar voor hier en nu is – mede vanwege het feit dat het opnemen van meer voorbeelden deze bijdrage tot een onacceptabele omvang zou brengen – de belangrijkste bevinding *dat* het verschijnsel zich voordoet; daarvan zijn bewust de twee sterkste voorbeelden gepresenteerd.

26. Merk op dat hieruit blijkt dat het geven van incorrecte antwoorden zeker niet in alle gevallen het gevolg is geweest van (te) subtiele verschillen in aangeboden antwoordalternatieven, waarbij de incorrecte antwoorden wellicht veel zouden lijken op het cor-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

recte alternatief. Als er ergens een essentieel verschil in betekenis is, dan hier – definitief ten onder gaan versus toekomst zien – en dat een (in de ogen van de tekenaar) evident incorrect antwoord desondanks door een aanzienlijke groep respondenten als de bedoelde boodschap wordt aangezien.

27. Op een subtiele manier doet zich dit onder meer ook voor bij de cartoon waarop minister-president Mark Rutte in het spel Twister verwikkeld is (zie Bijlage 1, cartoon nummer 11). Hierover verschillen de interpretaties sterk, met over het geheel genomen ongeveer even grote groepen die kozen voor het correcte alternatief "Rutte wringt zich in allerlei bochten om de coalitie bij elkaar te houden" en het onjuiste "Rutte is verstrikt geraakt in zijn eigen politieke gedraai". Van de kiezers van de VVD opteerden er echter relatief meer voor de eerste variant, waarin het hogere doel van het bijeenhouden van de coalitie het wringen in allerlei bochten kan 'goedpraten' dan voor het alternatief waarbij er simpelweg sprake is van gedraai van Rutte, zonder genoemd nut of evidente noodzaak – een visie waarin met name kiezers van de PVV zich relatief goed konden vinden. Bij cartoon 9 is nogmaals een interessant verschil tussen met name kiezers van VVD en PPV zichtbaar: het correcte antwoord was "Wilders heeft de echte macht in handen in de coalitie" (in een voor Nederland ongekende en overigens moeizame gedoogconstructie, vgl. Otjes & Louwerse, 2013). Kiezers van de VVD opteerden met 33 procent vaker voor dit antwoord dan kiezers van de PVV (21 procent), die op hun beurt vaker kozen voor de incorrecte alternatieve bedoeling "Wilders beheerst het politieke schaakspel het beste" (54 procent PVV, 35 procent VVD). Bij cartoon 10, ten slotte, zijn kleine maar betekenisvolle verschillen zichtbaar als de VVD-aanhang wordt vergeleken met alle overige kiezers: Van der Schot had in algemene zin bedoeld te 'zeggen' dat politici alles doen voor de media om in het gevlij van de kiezers te komen. Dit antwoord werd het minst vaak gekozen door VVD-kiezers, mogelijk omdat de ene afgebeelde politicus de eigen voorman Rutte was en 'in het gevlij komen' in het Nederlands een minder positieve klank heeft. VVD-kiezers kozen juist iets vaker dan andere groepen kiezers voor het antwoordalternatief "Een goede minister-president moet ook in moeilijke tijden blijven lachen", waarin expliciet sprake is van 'een goede minister-president', de eigen inderdaad goedlachse Mark Rutte.

28. Hoewel het EenVandaag Opiniepanel zoals gezegd geen *probability sample* betreft, vormt de combinatie van omvang van het gebruikte bestand plus daarin aanwezige spreiding ten aanzien van tal van kenmerken onder deelnemers een voldoende basis voor deze meer algemene uitspraak, zeker als het onderzoeksdoel niet is gelegen in het schatten van exacte proporties in de populatie (vgl. Van der Eijk & Irwin, 1988).

29. Ook in een juridische context. Zeer opmerkelijk is in dit verband een uitspraak (31 oktober 2014; zaaknummer: C/03/197246 /KG ZA 14-576) van de Rechtbank Limburg, die de cartoonist Oppenheimer schuldig achtte en veroordeelde tot een rectifica-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

tie, omdat een misverstand over de bedoeling van een cartoon uiteindelijk de 'schuld' is van de tekenaar: "Dat een lezer wegens het ontbreken van achtergrondinformatie of een context tot een andere, maar redelijke, uitleg van de cartoon komt dan door de cartoonist bedoeld, komt (...) voor rekening van de cartoonist".

Bibliografie

Alba, V. (1967). The Mexican Revolution and the Cartoon. *Comparative Studies in Society and History*, *9*(2), 121-136.

Bal, A.S., Pitt, L., Bherton, P. & DesAutels, P. (2009). Caricatures, Cartoons, Spoofs and Satires: Political Brands as Butts. *Journal of Public Affairs*, *9*(4), 229-237.

Boukes, M. (2014). *Spicing up Politics: How Soft News and Infotainment Form Political Attitudes*. Amsterdam: ASCOR. Proefschrift.

Boukes, M. (te verschijnen). At Odds: Laughing and Thinking? The Appreciation, Processing, and Persuasiveness of Political Satire. *Journal of Communication*.

Bounegru, L. & Forceville, Ch. (2011). Metaphors in Editorial Cartoons Representing the Global Financial Crisis. *Visual Communication*, *10*(2), 209-229.

Buell, E.H., Jr. & Maus, M. (1988). Is the Pen Mightier than the Word? Editorial Cartoons and 1988 Presidential Nominating Politics. *Political Science and Politics*, *21*(4), 847-858.

Cagle, D. (2005). Liberal vs. Conservative Humor. In D. Cagle & B. Fairrington (Eds.), *The Best Political Cartoons of the Year 2006 Edition* (pp. x-xi). Indianapolis: Que Publishing.

Cagle, D. (2007). Political Cartoonists vs. Illustrators. In D. Cagle & B. Fairrington (Eds.), *The Best Political Cartoons of the Year 2007 Edition* (pp. 20-21). Indianapolis: Que Publishing.

Cagle, D. & Fairrington, B. (Eds.) (2007). *The Best Political Cartoons of the Year 2007 Edition*. Indianapolis: Que Publishing.

Carl, L.M. (1970). Political Cartoons: Ink Blots on the Editorial Page. *Journal of Popular Culture*, *4*(1), 39-45.

Collignon, J. (2002). Duizend woorden of één tekening. De rol van taal in cartoons. *Onze Taal*, *71*(1), 40-43.

Connors, J.L. (1998). Hussein as Enemy: The Persian Gulf War in Political Cartoons. *The International Journal of Press/Politics*, *3*(1), 96-114.

Connors, J.L. (2005). Visual Representations of the 2004 Presidential Campaign: Political Cartoons and Popular Cultural References. *American Behavioral Scientist*, *49*(3), 479-487.

Coupe, W.A. (1967). The German Cartoon and the Revolution of 1848. *Comparative Studies in Society and History*, *9*(2), 137-167.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Coupe, W.A. (1969). Observations on a Theory of Political Caricature. *Comparative Studies in Society and History, 11*(1), 79-95.

Cramer, N. (1986). De lof der zotheid. Over de politieke caricatuur in Nederland. In A.W. Heringa, R.E. de Winter & W.J. Witteveen (red.), *Staatkundig Jaarboek 1986* (pp. 235-273). Nijmegen: Ars Aequi Libri.

Cramer, P. (2000). Defense Mechanisms in Psychology Today: Further Processes for Adaptation. *American Psychologist*, *56*(6), 637-646.

Cupido, L. (2013). *Een beeld zegt meer dan duizend woorden: Onderzoek naar de interpretatie van politieke cartoons.* Leiden/Hilversum: Instituut voor Politieke Wetenschap/EenVandaag. Stageverslag.

De Ranitz, A. (2014). *Louis Raemaekers – 'Met pen en potlood als wapen'*. Roermond: Stichting Louis Raemaekers.

De Vadder, I. & Meersman, K. (2014). *De parabel van het ezelsoor: Eigenzinnig jaaroverzicht 2014*. Antwerpen: Uitgeverij Vrijdag.

Dewey, D. (2007). *The Art of Ill Will: The Story of American Political Cartoons*. New York: New York University Press.

Diamond, M. (2002). No Laughing Matter: Post-September 11 Political Cartoons in Arab/Muslim Newspapers. *Political Communication*, *19*(2), 251-272.

Duus, P. (2001). Presidential Address: Weapons of the Weak, Weapons of the Strong – The Development of the Japanese Political Cartoon. *The Journal of Asian Studies*, *60*(4), 965-997.

Edwards, J.L. (1997). *Political Cartoons in the 1988 Presidential Campaign: Image, Metaphor, and Narrative*. New York: Garland.

Edwards, J.L. (2001). Running in the Shadows in Campaign 2000: Candidate Metaphors in Editorial Cartoons. *American Behavioral Scientist*, *44*(12), 2140-2151.

Edwards, J.L. & Ware, L. (2005). Representing the Public in Campaign Media: A Political Cartoon Perspective. *American Behavioral Scientist*, *49*(3), 466-478.

El Refaie, E. (2003). Understanding Visual Metaphor: The Example of Newspaper Cartoons. *Visual Communication, 2*(1), 75-95.

El Refaie, E. (2009). Multiliteracies: How Readers Interpret Political Cartoons. *Visual Communication*, *8*(2), 181-205.

Feldman, L. (2013). Learning about Politics from The Daily Show: The Role of Viewer Orientation and Processing Motivations. *Mass Communication and Society*, *16*(4), 586-607.

Flink, E. & van Drunen, A.S. (2012). *Politieke cartoons, verbeeldende kracht in de journalistiek*. Paper gepresenteerd op Etmaal Communicatiewetenschap, Leuven, België, 9-10 december.

Grofman, B. (1989). Richard Nixon as Pinocchio, Richard II, and Santa Claus: The Use of Allusion in Political Satire. *The Journal of Politics*, *51*(1), 165-173.

Heitzmann, W.R. (1988). America's Political Cartoon Heritage, *Social Studies*, *79*(5), 205-211.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Hess, St. & Kaplan, M. (1968). *The Ungentlemanly Art. A History of American Political Cartoons*. New York: The Macmillan Company.

Hess, St. & Northrop, S. (2011). *American Political Cartoons: The Evolution of National Identity, 1754-2010*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Hill, A. (1978). The Carter Campaign in Retrospect: Decoding the cartoons. *Semiotica*, *23*(3-4), 307-332.

Hogan, M. (2001). Cartoonists and Political Cynicism. *The Drawing Board: An Australian Review of Public Affairs*, *2*(1), 27-50.

Hogan, M. (2004). A Licence to Mock: A Response. *Australian Review of Public Affairs*, *5*(1), 43-45.

Hogan, M. (2008). The Power of Cartoons. In R. Phiddian & H. Manning (Eds.), *Comic Commentators. Contemporary Political Cartooning in Australia* (pp. 93-100). Perth: Network Books.

Johnson, I.S. (1937). Cartoons. *Public Opinion Quarterly*, *1*(1), 21-24.

Judge, L. (2010). *The Stuff They Wouldn't Print! A Collection of Rejected Political Cartoons*. Kansas City: Kansas City Star Books.

Katauskas, F. (2008). So You Want to Be a Cartoonist? In R. Phiddian & H. Manning (Eds.), *Comic Commentators. Contemporary Political Cartooning in Australia* (pp. 33-46). Perth: Network Books.

Klausen, J. (2009). *The Cartoons That Shook the World*. New Haven & London: Yale University Press.

Koetzle, W. & Brunell, T.L. (1996). Lip-reading, Draft-dodging and Perot-noia: Presidential Campaigns in Editorial Cartoons. *Harvard International Journal of Press/Politics*, *1*(1), 94-115.

Lamb, C. (2004). *Drawn to Extremes. The Use and Abuse of Editorial Cartoons*. New York: Columbia University Press.

Langeveld, W. (1970). Een sociologische prent van de politieke prent. In W. Langeveld, *Methodiek van de Burgerschapskunde* (pp. 55-61). Vol.II, Appendix 4. Utrecht: z.u.

Langeveld, W. (1981). Political Cartoons as Medium of Political Communication. *International Journal of Political Education*, *4*(4), 343-371.

Langeveld, W. (1989). *Politiek per prent. Een inleiding tot de politieke beeldcommunicatie*. Baarn: Ambo.

Manning, H. & Phiddian, R. (2004a). *Censorship and the Political Cartoonist*. Paper presented to the Australasian Political Studies Association Conference, University of Adelaide, 29 september - 1 oktober 2004.

Manning, H. & Phiddian, R. (2004b). In Defence of the Political Cartoonists' Licence to Mock. *Australian Review of Public Affairs*, *5*(1), 25-42.

Manning, H. & Phiddian, R. (2008). Introduction: Controversial Images. In R. Phiddian & H. Manning (Eds.), *Comic Commentators. Contemporary Political Cartooning in Australia* (pp. 1-9). Perth: Network Books.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Medhurst, M.J. & Desousa, M.A. (1981). Political Cartoons as Rhetorical Form: A Taxonomy of Graphic Discourse. *Communication Monographs*, *48*, 197-235.

Metzger, J.A. (2014). Adaptive Defense Mechanisms: Function and Transcendence. *Journal of Clinical Psychology*, *70*(5), 478-488.

Navasky, V.S. (2013). *The Art of Controversy: Political Cartoons and Their Enduring Power*. New York: Alfred A. Knopf.

Otjes, S. & Louwerse, T. (2013). Een bijzonder meerderheidskabinet? Parlementair gedrag tijdens het kabinet Rutte-I. *Res Publica*, *55*(4), 459-480.

Press, Ch. (1981). *The Political Cartoon*. Rutherford, etc.: Fairleigh Dickinson University Press.

Pryor, G. (2008). The Working Cartoonist. In R. Phiddian & H. Manning (Eds.), *Comic Commentators. Contemporary Political Cartooning in Australia* (pp. 13-21). Perth: Network Books.

Ramirez, M. (2008a). Pulitzer Prize: Michael Ramirez. In D. Cagle & B. Fairrington (Eds.), *The Best Political Cartoons of the Year 2009 Edition* (pp. 2-4). Indianapolis: Que Publishing.

Ramirez, M. (2008b). *Everyone Has the Right to My Opinion*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Seymour-Ure, S. (2003). *Prime Ministers and the Media: Issues of Power and Control*. Oxford: Blackwell.

Streicher, L.H. (1967). On a Theory of Political Caricature. *Comparative Studies in Society and History*, *9*(4), 427-445.

Stuart, I.R. (1964a). Iconography of Group Personality Dynamics: Caricatures and Cartoons. *Journal of Social Psychology*, *64*(1), 147-156.

Stuart, I.R. (1964b). Primary and Secondary Process as Reflections of Catastrophe: The Political Cartoon as an Instrument of Group Emotional Dynamics. *Journal of Social Psychology*, *64*(2), 231-239.

Todosijevic, B., Aarts, K. & van der Kaap, H. (2010). *Dutch Parliamentary Election Studies: Data Source Book 1971-2006.* The Hague: DANS.

Van der Eijk, C. & Irwin, G.A. (1988). Survey. In W. Derksen, A.F.A. Korsten & A.F.M. Bertrand (red.), *De praktijk van onderzoek: Problemen bij onderzoek van politiek, bestuur en beleid* (pp. 205-235). Groningen: Wolters-Noordhoff.

Van der Meer, T., Hakhverdian, A. & Aaldering, L. (2013). De invloed van peilingen op kiezers: het bandwagon effect. *Beleid en Maatschappij, 40*(2), 185-191.

Van der Meer, T. *et al.* (2012a). *Kieskeurige Kiezers. Een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010*. Amsterdam: Departement Politicologie.

Van der Meer, T. *et al*. (2012b). Kieskeurige kiezers: een panelstudie naar de veranderlijkheid van partijvoorkeuren. *Beleid en Maatschappij, 39* (2), 153-178.

Van der Meer, T.W.G. *et al.* (2015). Are Volatile Voters Erratic, Whimsical or Seriously Picky? A Panel Study of 58 Waves into the Nature of Electoral Volatility (The Netherlands 2006 – 2010). *Party Politics*, *21*(1), 100-114.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Van Holsteyn, J. (2007). *Every Picture Tells a Story? Political Cartoons and the Dutch General Elections of November 2006*. Paper prepared for presentation at the ISPP 30th Annual Scientific Meeting, Portland, Oregon, USA, 4-7 juli 2007.

Van Holsteyn, J. & Cupido, L. (2013). *Maar wat bedoelt ie nou precies…? Over politieke tekeningen en het correcte begrip van hun boodschap.* Hilversum: EenVandaag. http://www.eenvandaag.nl/uploads/doc/Onderzoek %20Politieke %20Cartoons %20EenVandaag %20PIT %20febr %202012.pdf).

Van Kuyk, J. (1940). *Oude politieke spotprenten*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Van Weringh, K. (1969). *Albert Hahn. Tekenen om te ontmaskeren*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Van Weringh, K. (1976). *Getekende wereld. De kijk van F. Behrendt en Opland op het wereldgebeuren, 1961-1975*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Vásquez, J.B. (2014). *De reputaties*. Utrecht: Signatuur.

Wallis, D. (2007). Introduction. In D. Wallis (Ed.), *Killed Cartoons. Casualties from the War on Free Expression* (pp. 9-22). New York/London: W.W. Norton & Company.

Walter, A. & van Holsteyn, J. (2006). Pim in prenten. De weergave van Pim Fortuyn in politieke tekeningen. In G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005* (pp. 176-205). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP.

Walter, A. & van Holsteyn, J. (2007). *Fortuyn in beeld. De weergave van Pim Fortuyn in politieke spotprenten*. Amsterdam: Aksant.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Bijlagen

BIJLAGE 1. **Gebruikte cartoons**

1.

2.

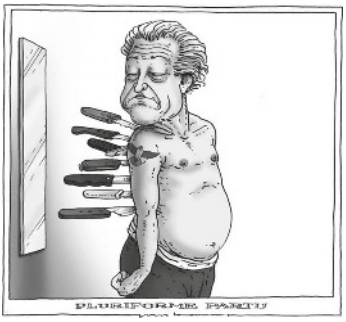

3.

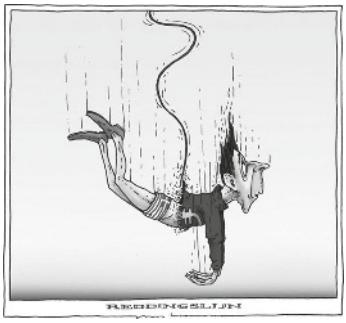

4.

5.

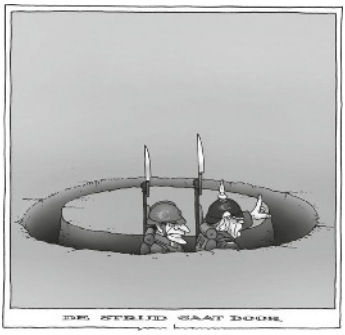

6.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

7.

8.

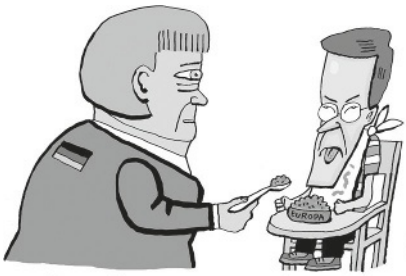

RUTTES IK-BEN-GEEN-EUROFIEL-GEZICHT

9.

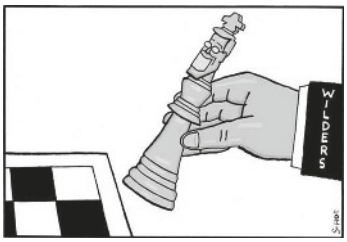

10.

11.

12.

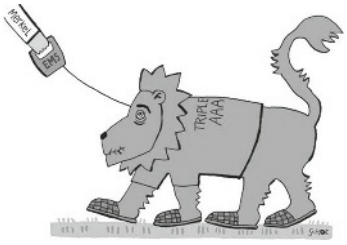

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

BIJLAGE 2. **Voorbeeldvraag.**

Joep Bertrams heeft met deze tekening (van 11 september 2012) willen zeggen:
- de koningin kijkt minachtend neer op de politici
- de koningin is ontevreden over haar nieuwe rol in de formatie
- formeren kan nog lastig worden nu de koningin buitenspel staat
- de partijleiders blijven ook bij de nieuwe formatie opkijken naar de koningin
- weet niet/geen mening

Hoe zeker of onzeker bent u van uw antwoord?
- heel erg zeker
- behoorlijk zeker
- niet zo zeker
- heel erg onzeker
- weet niet/geen mening